

*Ю. Є. Ходико,
аспірант кафедри цивільного права №1
Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого*

ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ОБ'ЄКТ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНОГО ПРАВОВІДНОШЕННЯ

Зобов'язальне право поєднує норми, які регулюють відносини цивільного обороту, що виникають в процесі переміщення матеріальних благ. Правове регулювання в сфері зобов'язань є одним із найважливіших елементів формування ринкової економіки в наш час. Одним із головних питань зобов'язального права, з приводу якого в науковців немає єдиної думки, є визначення об'єкта цивільно-правового зобов'язання.

Завданням даної статті є визначення об'єкта зобов'язальних цивільних правовідносин шляхом аналізу теоретичних положень з позицій наукової обґрунтованості та практичної доцільності.

Проблемами пов'язаними з об'єктом зобов'язання займалися такі вчені як М. М. Агарков, С. С. Алексєєв, Н. Г. Александров, О. С. Іоффе, Л. А. Лунц, Я. М. Магазінер, І. Б. Новицький, Л. В. Саннікова, Ю. К. Толстой, Г. Ф. Шершеневич, Р. Й. Халфіна, Л. А. Чеговадзе та інші.

У правовій літературі поняття зобов'язання розглядають у декількох значеннях: як обов'язок боржника (1); цивільне правовідношення (2). Відповідно до ст. 509 Цивільного кодексу України (*далі – ЦК України*) зобов'язання визначається як *правовідношення*, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [1]. Як бачимо, з визначення у ЦК України зобов'язання вживається у значенні відповідного правовідношення як одного із різновидів цивільних правовідносин. Будь-яке правовідношення в його елементарному вигляді завжди представляє собою правовий зв'язок між суб'єктами. Норма права наділяє осіб суб'єктивними правами та забезпечує реалізацію цих прав відповідним юридичним

обов'язком, що складає внутрішню структуру правовідношення. При цьому норма права формує відповідну модель поведінки суб'єктів конкретного правовідношення.

Аналізуючи точки зору щодо об'єкта зобов'язання в правовій літературі, *М. М. Агарков* зводить всі їх до таких видів: певні дії боржника; особистість боржника; майно боржника; або особистість та майно разом взяті останнього [2, с. 189-191]. В цивільному праві сформувалося два основних критерії з позиції яких можна розглядати об'єкт зобов'язання 1) об'єкт на який спрямоване суб'єктивне право особи в правовідношенні; 2) об'єкт інтересу.

Будь-яке суб'єктивне право у правовідносинах включає в себе нерозривну єдність таких трьох елементів (правомочностей): 1) право вимоги кредитора – можливість вимагати відповідної поведінки від зобов'язаної особи, 2) право на особисті дії уповноваженої особи, та 3) право на захист. Відповідно до вказаних положень в юридичній науці в даному разі говорять «про об'єкт в двох значеннях – в значенні дій зобов'язаної особи та в значенні того предмету, з приводу якого повинні бути здійснені дії» [3, с. 21]. На вказаних двох видах об'єктів на які спрямоване суб'єктивне право в цивілістичній літературі склалася найпоширеніша думка на підставі якої виділяють два види правовідносин: речові та зобов'язальні, відповідно до яких «об'єктом речового правовідношення є річ, а об'єктом зобов'язання є дії, здійснення яких (або утриматися від яких) має право кредитор вимагати від боржника» [4, с. 45].

Для того щоб зрозуміти, чи можуть бути об'єктом зобов'язання дії боржника, перш за все, потрібно визначити місце об'єкта в системі механізму правоого регулювання. Вирішення даної проблеми лежить в площині розуміння поняття правовідносин та їх змісту. Як слушно вказує *Л. В. Санникова*, «під правовідносинами більшість юристів розуміє як суспільні відносини, врегульовані нормами права» [5, с. 57]. Зі змісту визначення ми бачимо тільки його поверхнєве розуміння. В доктрині цивільного та теорії права склалося дві думки щодо розуміння правової

природи поняття правовідносин. Одні автори, розглядають їх як певну ідеальну конструкцію, яку складають суб'єктивне право та юридичний обов'язок. Так, *С. С. Алексєєв* «розглядаючи механізм правового регулювання вказує на трьохланковий ланцюг, який починається з вихідної ланки – юридичних норм і потім через суб'єктивні права та обов'язки (правовідносини) тягнеться до заключної ланки – правомірної поведінки, в якій реалізуються права та обов'язки» [6, с. 229-230]. Таку ж позицію відстоює *Ю.К. Толстой* вказуючи, що «...норма права регулює фактичні суспільні відносини, але регулює їх за посередництвом правовідносин, останні виступають як проміжна ланка між нормою права та суспільними відносинами, на які норма права впливає, як на свій об'єкт». І далі: «...необхідно розрізнити правовідносини і ті суспільні відносини, явища, процеси, які лежать в їх основі і на закріплення яких вони спрямовані» [7, с. 30]. Бачимо, з вище викладеного, що правовідношення розглядається виключно як абстракція зв'язку суб'єктивного права та юридичного обов'язку відірвана від реальних відносин, тобто певна модель, а не саме реальне суспільне правовідношення. Іншої думки притримуються автори, які розглядають правовідношення як сукупність ідеальної конструкції та фактичної поведінки суб'єктів. Аналізуючи юридичні відносини *Є. Б. Пашуканіс* вказує, що «це первинна клітина, і тільки в ній право здійснює свій реальний рух. Право як сукупність норм, поряд з цим є не більше ніж як мертва абстракція. Сукупність норм скоріше всього відноситься до сфери літературної творчості» [8, с. 45]. В свою чергу *Р. О. Халфіна* правовідносини розглядає в єдності правової форми та матеріального змісту [9, с. 90]. З точки зору *Ю. І. Гревцова*: «підхід до правовідносин тільки зі сторони юридичних прав та обов'язків, що витікають з норм об'єктивного права, позбавляє законодавця багатьох можливостей, оскільки залишає «плоть» правового відношення – реальну взаємодію – скритою за абстрактною моделлю такої взаємодії» [10, с. 78]. Як підсумок зазначимо, що плюралістичний підхід до розуміння правовідносин та їх

змісту представляється досить ефективним з наукової та практичної точки зору. Адже проведений даний теоретичний розподіл є досить умовним і як вказує сам С. С. Алексєєв: «в дійсності такого різкого розподілу між правовими і фактичними відносинами не існує» [11, с. 96], в чому його позиція є схожою з Ю. К. Толстим. Слід погодитися з думкою С. С. Алексєєва на захист плюралістичного підходу до розуміння правовідносин і їх змісту, що «в правовідносинах юридична форма та матеріальний зміст знаходяться в нероздільній єдності, і, як наслідок, проблеми правовідносин необхідно вирішувати з урахуванням цього фундаментального факту, а також з урахуванням того, йде мова про правовідносини в цілому, в усьому багатстві його характеристик, або тільки про юридичну форму» [11, с. 101]. Разом з тим, С. С. Алексєєв, розглядає зміст правовідносин як наявність юридичного (суб'єктивних прав та обов'язків) та матеріального змісту (фактичної поведінки). Так, якщо ми будемо розглядати дві частини єдиного цілого відокремлено, то це буде суперечити вже усталеному філософському підходу розуміння будь-якого явища з точки зору парної категорії форми та змісту. В свою чергу, В. Н. Протасов [12, с. 188] критикує С. С. Алексєєва за те, що він в одному і тому ж об'єкті, тобто змісті правовідношення, виділяє два змісти і не одної форми, тому що цей підхід суперечить філософській точці зору парних категорій форми та змісту. «Не важко помітити, що все це заперечення... є не більше ніж протест проти слава, а не вказаної сутності» [13, с. 601]. В даному разі юридичний та матеріальний зміст розглядається як невіддільні частини єдиного цілого, що іменується в правовій науці як зміст правовідношення.

Аналіз вище викладеного дає можливість визначити місце об'єкта в механізмі правового регулювання зобов'язальних правовідносин. Якщо брати до уваги вище викладену точку зору, яка є більш прийнятною, згідно якої правовідносини розглядаються як складне правове явище єдності юридичної форми та матеріального змісту, тоді слід визнати, що об'єкт-дії зобов'язання входить в зміст правовідношення, де «поведінка людей в складі

правовідносин вже є визначеною: вона складає матеріальну частину змісту правовідношення» [11, с. 156]. З приводу цього *В. І. Синайський* говорить про те, що «об'єкт зобов'язання нерідко змішують зі змістом зобов'язання. Дійсно об'єкт зобов'язання складає настільки основний момент змісту зобов'язання, що таке змішування є природнім. Поміж іншим, зміст зобов'язання не вичерпується його об'єктом. В зміст зобов'язання входять суттєві моменти: право вимоги кредитора та обов'язок боржника» [14, с. 5]. В даному разі відбувається поєднання двох правових явищ, таких як зміст та об'єкт в одне єдине ціле, що видається мало вірогідним.

Також існує інша думка з приводу об'єкта-дії у зобов'язанні яка на сьогодні є найпоширенішою. Її засновником слід вважати *О. С. Іоффе* [15, с. 13-14], який вказує на два об'єкти у зобов'язанні: юридичний та матеріальний. Під юридичним, як і в будь-якому іншому цивільному правовідношенні, визнається поведінка зобов'язаної особи. Щодо матеріального об'єкта, то у багатьох зобов'язаннях він взагалі відсутній. Однак, противники позиції об'єкта-дії у зобов'язанні вказують на те, що визнання поведінки людини об'єктом зобов'язання є рівнозначним до того, що об'єктом зобов'язання визнати саму людину. Так, *М. М. Агарков* вказує, що «неможна вважати об'єктом панування (а відповідно, і об'єктом права) поведінку людини. Поведінка людини невіддільна від самої людини. Неможливо вважати об'єктом панування поведінку людини, не вважаючи об'єктом панування і саму людину. Погляд на поведінку зобов'язаної особи як на об'єкт панування (права) є нічим іншим як відзвук тих часів, коли людина дійсно була як раб або *pexus*, об'єктом чужого панування». І далі: «Особа, зобов'язана до чого-небудь в силу веління закону, залишається суб'єктом» [2, с. 192-193]. *Л. А. Чеговадзе*, в свою чергу зазначає, що «не викликає сумніву і те, що будь-яка дія має перш за все характер прикладної діяльності індивіда. І так само як річ – це те, що не є особою, не є особою і дія, оскільки вона *відділма* (курсив наш. – Ю. Х.) від суб'єкта або за посередництвом споживання виробленого корисного ефекту, або

досягненням процесом дій певного оречовленого результату, або тим, що даному різновиду дій закон надає значення правочину» [16, с. 323-324]. Але, слід відрізнити безпосередньо самі дії які є невіддільними від людини і те благо у вигляді корисного ефекту або оречовленого результату, що створюється внаслідок відповідних дій. Дійсно не представляється можливим навіть на теоретичному рівні дослідження відділити людську поведінку від самої людини. Адже правове регулювання взаємовідносин між людьми здійснюється безпосередньо через поведінку людей, їх свідомість і волю, оскільки право може вплинути тільки на неї. Також слід зазначити, що «якщо об'єктом правовідношення визнати поведінку суб'єкта, то для того щоб піддати її впливу, вона повинна існувати автономно» [2, с. 195]. Як влучно зазначив *Н.Г. Александров*: «безсумнівно, що бажання іменувати поведінку зобов'язаного суб'єкта об'єктом права відштовхується від абстрактного уявлення про суб'єктивне право як панування суб'єкта над об'єктом, а не як особливої форми суспільних зв'язків між суб'єктами» [3, с.22].

Цивільне правовідношення як і будь-яке інше правовідношення взагалі, являє собою суспільне відношення, в якому правам однієї особи кореспондує обов'язок іншої. Суб'єктивне право не може існувати само, як таке, без юридичного обов'язку, оскільки вони складають одне єдине нероздільне ціле – правовідношення. В силу своєї юридичної природи у правовідношенні суб'єктивне право не буде існувати як право, якщо воно не протиставляється та не забезпечується юридичним обов'язком в силу закону. Суб'єктивним правом, яке виникає в силу норми закону, особа може володіти тільки по відношенню до будь-якого зобов'язаного суб'єкта, так як і юридичний обов'язок існує тільки в протиставлення суб'єктивного права. Таким чином, можна визнати, що суб'єктивне права вимоги кредитора у взаємодії між суб'єктами буде спрямоване на обов'язок боржника незалежно від того, чи це речове чи зобов'язальне правовідношення, або взагалі будь-яке інше суспільне відношення урегульоване нормами права. Дану точку зору відстоював, ще *Я. М. Магазінер* вказуючи, що «об'єктом будь-якого права є

чужа дія» [17, с. 174], що потім його учень *О. С. Іоффе* почав іменувати юридичним об'єктом. Але правовідношення є не лише суб'єктивне право, але й юридичний обов'язок, і тому його об'єктом може бути тільки те, що є об'єктом не тільки права, але й юридичного обов'язку. Неможна розглядати об'єктом правовідносин, те що існує в середині (у самому) правовідношенні. В «Словнику російської мови» *С. І. Ожегова* вказується декілька значень розуміння об'єкта: «1. Те, що існує поза нами і незалежно від нашої свідомості, зовнішній світ, матеріальна дійсність. 2. Явища, предмети, на які направлена будь-яка діяльність» [18, с. 439]. В філософському розумінні під об'єктом розуміється «те, що протистоїть суб'єкту в його практичній та пізнавальній діяльності. Об'єкт не просто тотожний об'єктивній дійсності, а виступає як така його частина, яка знаходиться у взаємодії з суб'єктом» [19, с. 313-314]. Визнання поведінки зобов'язаної особи – об'єктом неможна трактувати по відношенню до правового статусу суб'єкта зовнішнім предметом, оскільки її поведінка до якої її зобов'язує закон в силу певного юридичного факту є обов'язковою. Основний принцип який покладено в основу цивільного законодавства є юридична рівність учасників цивільних відносин. В наслідок цього цивільне правовідношення між ними формується як «правовідношення особливого структурного типу, в якому обов'язок кореспондує суб'єктивному праву як домагання, а не як веління» [20, с. 91]. Управомочена особа має право тільки вимагати від зобов'язаної особи відповідної поведінки, оскільки остання не підпорядкована управомоченій особі, вони (суб'єкти) лише перебувають у певному правовому зв'язку, що накладає на них відповідні права та обов'язки забезпечені нормою права. Так, *Н. Г. Александров* вказує, що «права і обов'язки учасників не можуть слугувати цілям експлуатації людини людиною» [21, с. 23]. Підбиваючи підсумки визначення об'єкта зобов'язання в системі механізму правового регулювання закладена думка, про те, що об'єктом зобов'язання визнаються дії боржника за нашим переконанням є помилковою, оскільки останні складає його зміст, точніше зміст на стороні боржника. Розглядаючи зміст

зобов'язання слід мати на увазі, що воно включає не тільки, що повинен (або не повинен) зробити боржник, але й те, що може вимагати кредитор.

Якщо розглядати об'єкт зобов'язання з позиції інтересу управомоченого суб'єкта. Вступаючи в цивільні правовідносини, суб'єкти мають за мету задоволення власних інтересів. Категорія «інтерес» в цивільному праві має певну свою специфіку, оскільки в своїй основі базується на майнових відносинах і тому він обумовлюється економічними потребами людини в певних благах. Умови суспільного життя породжують відповідно до цих умов певні потреби. Але слід відрізнити потребу від інтересу. Потреба завжди є певна об'єктивна необхідність, обумовлена матеріальним життям суспільства. Інтерес, в свою чергу, виступає як спонукання до дій, викликаний певною потребою, тобто відповідні життєві потреби формують інтереси. Як справедливо зазначає *С. С. Алексєєв*, «урахування моменту інтересу в понятті суб'єктивного права дозволяє з великою повнотою визначити значення права в системі суспільних відносин, його роль як засобу забезпечення життєвих інтересів і таки чином пов'язати аналіз суб'єктивних прав з реальними відносинами, а в кінцевому результаті – з економічним базисом суспільства» [11, с. 116]. Для того щоб реалізувати інтерес та задовольнити потреби суб'єкти в силу закону наділяються суб'єктивними правами. Задоволення інтересу уповноваженої особи є метою будь-якого суб'єктивного права, а останнє виступає як певний правовий засіб задоволення інтересу. Будь-яка діяльність суб'єктів цивільних правовідносин в результаті якої виникають та реалізуються суб'єктивні права та обов'язки, як і будь-яка інша діяльність людини вона пов'язана з зовнішнім світом. Вона завжди направлена на присвоєння, споживання певних матеріальних, ідеальних благ або на їх створення. Так, *В. А. Ланач* зазначає, що «головна ознака об'єктів цивільного права проявляється перш за все у власній якості кожного об'єкта, притому що всі вони володіють загальними та визначальними якостями – здатністю задовольняти матеріальні, духовні та соціальні потреби суб'єктів – носіїв відповідних прав» [22, с. 475].

Право як регулятор суспільних відносин, встановлює загальнообов'язкові правила поведінки наділяючи суб'єктів правами та обов'язками з метою справедливого розподілення, охорони матеріальних та нематеріальних благ, задоволення інтересів суб'єктів. Наявність правового зв'язку між сторонами, в конкретному цивільному правовідношенні дає можливість реалізувати своє право або шляхом здійснення власних дій або дій інших осіб. Перші складають сферу речових правовідносин, другі – зобов'язальних. Якщо в перших реалізація суб'єктивного права та задоволення інтересу в споживанні матеріального блага відбувається без участі зобов'язаної особи, то зобов'язальні правовідносини мають прямо протилежний характер. В них реалізація майнового інтересу правомочного суб'єкта без участі зобов'язаної особи неможлива, право першого в зобов'язальному правовідношенні може бути реалізоване і таким чином задоволений відповідний інтерес, тільки при виконанні боржником своїх обов'язків, оскільки «зобов'язальне право регулює відносини обміну, і для свого здійснення обмін має потребу в участі іншої особи за посередництвом якої він відбувається» [23, с. 280]. Так, *Н. М. Коркунов* в свій час зазначав, що «сили інших людей не надаються самою природою в наше користування. Ми повинні отримати це користування тим чи іншим шляхом, визначеним правом» [24 с. 155]. Така складна система правових зв'язків у зобов'язанні обумовлена тим, що кредитор не може самостійно задовольнити свій інтерес безпосередньо реалізацією правомочності на власні дії і закон надає йому відповідну правомочність вимагати від боржника певних дій (право вимоги), оскільки уповноважений не наділений відповідними суб'єктивними правами на об'єкт інтересу, відповідне благо, яке виступає об'єктом суб'єктивного права боржника. Право вимоги надає уповноваженому на підставі відповідного юридичного факту, що встановлює певне зобов'язальне правовідношення, наділяючи суб'єктів певними суб'єктивними правами та обов'язками, можливість вимагати від боржника вчинення дій в інтересах уповноваженого. «У праві вимоги як правомочності на чужі дії закладено, що

воно може бути реалізовано тільки діями боржника і не може бути реалізовано діями кредитора за пред'явленням вимоги» [25, с. 137]. Виконання дій які покладаються на боржника у зобов'язанні спрямовані на задоволення інтересу уповноваженого. Вони можуть полягати як у здійсненні активних дій (передати майно, виконати роботу та ін.) або утриматися від певної дії. Як наслідок таких дій боржника у зобов'язанні є отримання відповідного суб'єктивного права кредитором на об'єкт (благо), що складає інтерес уповноваженого з приводу якого суб'єкти вступали у відповідні зобов'язальні правовідносини.

Зупинимось детальніше на тому, яке значення відіграє право вимоги кредитора та відповідний юридичний обов'язок у зобов'язальному правовідношенні? Право вимоги надає можливість кредитору у зобов'язанні вимагати відповідної поведінки від боржника. Пред'являючи вимогу до боржника, кредитор здійснює дії пов'язані з реалізацією свого суб'єктивного права у зобов'язанні обумовленого відповідним інтересом. Право вимоги виступає як певний засіб, «*правовий інструментарій*» яким володіє кредитор в силу закону, що надає йому можливість використовувати його проти боржника в реалізації свого інтересу. *О. С. Іоффе* розглядаючи суб'єктивне право як право на дії зобов'язаної особи визначав його «*як юридичний засіб* (курсив наш. – Ю. Х.) регулювання поведінки зобов'язаної особи, в якому заради задоволення своїх інтересів потребує уповноважена особа» [26, с. 28]. З його допомогою кредитор проявляє зовні свою волю, з метою здійснення реального правового впливу на боржника за для досягнення тієї мети з якою встановлювалося зобов'язання. Дане право кредитора захищено законом, і в разі невиконання дій боржником визначених зобов'язанням, кредитор має право, шляхом пред'явлення позову вимагати від боржника відшкодування шкоди кредитору завданої невиконанням або неналежним виконанням свого обов'язку. Право вимаги кредитора визначає специфіку дій боржника у зобов'язанні. Також дії останнього як і кредитора у зобов'язанні обумовлені самим об'єктом (благом), його властивостями, з приводу якого сторони

вступають у зобов'язання. Як суб'єктивне право, так і юридичний обов'язок у зобов'язанні обомувлені відповідним матеріальним або нематеріальними благами. Поведінку учасників правовідносин визначену суб'єктивними правами та юридичними обов'язками неможливо розглядати ізольовано від тих об'єктів, з приводу яких вона здійснюється, оскільки така поведінка ніколи не є безпредметною та безцільною. Щоб блага могли існувати в сфері правового впливу, закон встановлює відповідний правовий режим щодо кожного з них, чим визначає правові можливості суб'єктів правовідносин, тобто суб'єктивні права та обов'язки останніх щодо кожного блага.

Обов'язок боржника у зобов'язанні – це в першу чергу, необхідність діяти в інтересах кредитора. Дії боржника у зобов'язанні виступають як певний *засіб* яким користується кредитор у зобов'язанні, з метою отримання відповідного блага та задоволення свого інтересу. Як вказує *Г. Ф. Шершеневич*, «*об'єкт права слід шукати в благах, забезпечених правом як мети, а не у встановленій поведінці як засобі*» (курсив наш. – *Ю. Х.*). З цієї сторони слід визнати правильним визначення об'єкта прав як всього того, що є засобом реалізації розмежованих правом інтересів» [13, с. 590]. В повній мірі не тільки з правової точки зору, але й для регулювання відносин економічного обороту є підстави стверджувати, що в кінцевому результаті зобов'язання, як певне правовідношення, направлене не на дії зобов'язаної особи, а на те чи інше благо, яке тільки і має певну цінність для кредитора. *О. С. Іоффе* вказував на те, що «в основу правового конструювання зобов'язання повинен бути покладений економічний процес переміщення майна та інших результатів праці, які також мають майновий характер» [15, с. 8].

Підсумовуючи все вище сказане, слід визнати, що в будь-якому правовідношенні, в тому числі і зобов'язальному дії боржника не є об'єктом, вони складають зміст обов'язку останнього. Об'єктом зобов'язання є певні матеріальні та нематеріальні блага, що мають економічну форму товару, на які направлені дії зобов'язаної особи, які здійснюються ним в процесі

реалізації свого юридичного обов'язку у зобов'язанні, з метою задоволення інтересу кредитора забезпеченого відповідним суб'єктивним правом.

Список літератури:

1. Цивільний кодекс України від N 435-IV, 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.
2. Агарков М.М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2-х т. Т. I. – М.: АО «Центр ЮрИнфоР», 2002. - 490 с.
3. Александров Н.Г. Юридическая норма и правоотношение. – М.: 1947. – 27 с.
4. Новицкий И. Б., Луиц Л. А. Общее учение об обязательстве. – М.: Изд-во Юрид. лит., 1950. – 413 с.
5. Санникова Л.В. Об объекте обязательственного правоотношения. // Государство и право, 2004. - № 10. – С. 57-64.
6. Алексеев С.С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. – М.: Юрид. лит., 1989. - 288 с.
7. Толстой Ю.К. К теории правоотношений. Л.: Изд-во ЛГУ. 1959.
8. Пашуканис Е.Б. Общая теория права и марксизм. 3-е изд. М.: Изд-во Ком. акад., 1929. - 135 с.
9. Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. М., 1974. – 352 с.
10. Гревцов Ю.И. Проблемы теории правового отношения. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1981. – 84 с.
11. Алексеев С.С. Общая теория права: Курс лекций: В 2-х т. – Т. 2. – М.: 1982. – 360 с.
12. Протасов В.Н. Теория права и государства. Проблемы теории права и государства. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрайт-М, 2001. – 346 с.
13. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права. – М.: Издание Бр. Башмаковых, 1912.

14. Синайский В.И. Русское гражданское прав. Вып. 2 Обязательственное, семейное и наследственное право. – К.: Типо-Литогр. «Прогресс», 1918. – 300 с.
15. Иоффе О.С. Обязательственное право. – М., 1975. – 880 с.
16. Чеговадзе Л.А. Структура и состояние гражданского правоотношения. – М.: «Статут», 2004. – 542 с.
17. Магазинер Я. М. Советское хозяйственное право. – Л.: Б. и., 1928. – 489 с.
18. Ожегов С.И. Словарь русского языка: 70000 слов / Под ред. Н.Ю. Шведовой. – 23-е изд., испр. - М.: Рус. яз., 1991. - 1991. – 917 с.
19. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИФРА-М, 1997. – 576 с.
20. Гражданское право: В 2 т. Том 1: Учебник / Отв. ред. проф. Е.А. Суханов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство БЕК, 2000. – 816 с.
21. Александров Н.Г. Правовые отношения в социалистическом обществе. – М.: Моск. гос. ун-т, 1959. – 45 с.
22. Лапач В.А. Система объектов гражданских прав. Теория и судебная практика. СПб.: Юрид. центр Пресс, 2002. - 544 с.
23. Вильнянский С.И. Лекции по советскому гражданскому праву. Ч. 1. – Х.: Изд-во ХГУ, 1958. – 339 с.
24. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. - 6-е- СПб.: Изд. юрид. кн. магазина Мартынова Н.К., 1904. – 354 с.
25. Крашенников Е.А. Интерес и субъективное право. // Известие высших учебных заведений. Правоведение. – 2003. - № 3.
26. Толстой Ю.К. Страницы воспоминаний: Б.Б. Черепахин. О.С. Иоффе. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. - 64 с.